
T o n e F e r e n c : "Ubija se premalo" : Obsojeni na smrt - Talci - Ustreljeni v Ljubljanski pokrajini 1941-1943 : Dokumenti. Inštitut za novejšo zgodovino : Društvo piscev zgodovine NOB, Ljubljana 1999, 323 strani, ilustr.

Opazko, ki je služila dr. Tonetu Ferencu za naslov zbirke virov o več vidikih nasilja italijanske okupacijske oblasti v Ljubljanski pokrajini, je prispeval poveljnik njenega vojaškega dela, general Mario Robotti. Naslov dobro povezuje njeno trodelno vsebino (vsak od delov je zastopan s študijo, dokumenti in seznamom žrtev), ki se navezuje na zbirko dokumentov *Fašisti brez krinke*, ki jo je dr. Ferenc pripravil pred leti (Maribor 1987/1988, italijanska izdaja Udine 1994). Če je takrat avtor želel pokazati najpomembnejše notranje dokumente o nasprotjih med civilno in vojaško okupacijsko oblastjo, a tudi uvajanje in poglobitve premise okupacijskega sistema Kraljevine Italije v sicer anektirani Ljubljanski pokrajini, je zdaj delo usmeril k oblikam nasilja policije in zlasti vojske nad prebivalci anektirane pokrajine, ki sicer formalno niso bili državljani Italije. Sistem nasilja je avtor dobro obdelal že v uvodni študiji in skozi nekatere dokumente v že omenjeni zbirki, zato se je tokrat lahko posvetil predvsem natančnemu prikazu posameznih primerov nasilja, saj je z dokumenti samih okupacijskih oblasti, vojaških enot in oblastev prikazal konkretne akte nasilja nad jasno identificiranimi osebami. V tem je velika vrednost objavljenega materiala, saj je na eni strani pomembna informacija raziskovalcem tudi na lokalnih ravneh, kjer pride v poštev obravnava celo na osebni ravni, na drugi pa je tudi dragocen pričevalec na povsem konkretni ravni o postopanju italijanske okupacijske vojske in drugih represivnih ustanov; pomemben pri argumentaciji širših odprtih vprašanj, ki so sicer predvsem politična in tudi sodobna. Gre seveda za vprašanje razmerja med Republiko Italijo in Republiko Slovenijo po osamosvojitvi Slovenije in katerega izraz je bila tudi ustanovitev dvostranske 'kulturne komisije', ki naj bi predelala sporna vprašanja v medsebojnih odnosih, zlasti obdobje fašizma in druge svetovne vojne (slovenska zahteva) in obdobja neposredno po koncu druge svetovne vojne z vprašanjem 'fojb' in 'ezulov' (italijanska zahteva). Nepovezano z delom komisije, a vendar v kontekstu pa je mogoče videti tudi pričujočo zbirko virov.

Zbirko dokumentov je uvedel avtor z obširno študijo *Usmrtitve Slovencev pod italijansko okupacijo v Ljubljanski pokrajini*. V njej je obdelal z njemu lastno akribijo vprašanja različnih podlag, pravnih in nepravnih, za usmrtitve, ki jih je izvedel italijanski okupator v Ljubljanski pokrajini med svojo 22-mesečno zasedbo. Njegova pozornost je veljala sodstvu in zlasti delovanju vojaškega vojnega sodišča, ki je izrekalo smrtne obsodbe.

Nenazadnje je potrebno poudariti, da je zbirka izšla pravzaprav trojezično; z naslovom in prevedeno študijo v italijanščini in tudi angleščini, kar omogoča tujim znanstvenikom, ki tradicionalno ne znajo slovenskega jezika, boljšo uporabo omenjene zbirke, saj so dokumenti itak objavljeni v jeziku originala, torej v italijanščini.

Uvodna študija je obdelala vprašnji organizacije in delovanja sodstva v Ljubljanski pokrajini, prikazala nastanek in njegove pravne pristojnosti ter delovanje.

Avtor se je posvetil predvsem delovanju Vojaškega vojnega sodišča II. armade, ki je 7. novembra 1941 dobilo svoj odsek v Ljubljani (imelo je 16 sistemiziranih mest sodnikov in tožilcev, bilo pa jih je zaradi velikega števila zadev vedno prek 20). Šest dni tedensko naj bi v prvem letu obstoja imelo sodišče po 12 procesov z 20 obtoženimi dnevno. Med strukturami obtožencev so prevladovali kršilci raznih vojaških predpisov, npr. kraje vojaškega materiala, sodelavci osvobodilnega gibanja - ki so bili pogosto obsojani na visoke zaporne kazni ali celo smrtno kazen, in pripadniki italijanskih oboroženih sil, obsojani za zelo različna kazniva dejanja. Znani so podatki o številu začetih in končanih procesov, o dosojenih kaznih (povprečno 9,5 let na obsojenca), manj pa je znano dejstvo, da so zlasti v drugi skupini sodili tudi mnogim, ki jih niso imeli v preiskovalnem zaporu ali so na sojenje čakali v Ljubljani, pač pa so bili "na begu" (latitante), kar pomeni da so bili v partizanskih enotah ali ilegalni. Število tistih, ki so dejansko prestajali dosojene kazni, je bilo torej precej manjše od števila obsojenih.

Avtorja pa tu zanimajo predvsem tisti obsojenci, ki so bili obsojeni na smrtno kazen. Takih je bilo 84; izvršenih sodnih usmrtitev 54, preostalim 29 je bila kazen na podlagi prošnje za pomilostitev spremenjena v dosmrtno ječo, Boris Furlan pa je bil obsojen na smrt v odsotnosti in ker za vojaško sodišče do kapitulacije Italije ni bil dosegljiv, kazen ni mogla biti izvršena. Pomiloščena je bila tudi edina na smrt obsojena ženska. Med usmrčenimi sta bila 2 italijanska vojaka (1 pomiloščen), preostali so bili prebivalci Ljubljanske pokrajine.

Najhujši zločin italijanske vojaške justice je bil proces proti domnevnim storilcem napada na italijansko posadko na mostu čez Ljubljnico pri Preserjah, saj so bili očitno nekrivi; 7. marca 1942 jih je sodišče obsodilo na smrt kar 28, tri dni pozneje pa je bila kazen izvršena nad 16 (preostali so bili pomiloščeni). Ta proces in usmrtitev obsojenih so zastopani s skupino virov, ki govore o okoliščinah njihove usmrtitve (dok. 40-46).

Med 54 objavljenimi dokumenti, nanašajočimi se na vprašanja sodno usmrčenih, so zakonodajni odloki Mussolinija, ki so veljali v Ljubljanski pokrajini, ukazi o ustanovitvi in sestavi sodišča, z nekaj dokumenti so prikazana prizadevanja visokega komisarja Graziolija za ustanovitev Posebnega sodišča, pa tudi njegova edina sodba 8. 10. 1941 s tremi na smrt obsojenimi, ki pa ni bila izvedena.

Med poročili vojaškega vojnega sodišča o svojem delu je zelo povedno poročilo iz začetka 1943 (dok. 26), iz katerega izvemo, da je do 31. decembra 1942 sodišče izreklo tudi 210 pogojnih kazni in 187 odlogov izvršitve kazni, da je bilo med 2906 obtoženci, ki so prišli v tem letu pred sodišče, kar 795 odsotnih. Podobno vsestransko je tudi poročilo o delu sodišča, ki je zajelo celotno obdobje od 16. 11. 1941 do 20. 8. 1943 (dok. 29). Tu med ostalim izvemo, da je tedaj med enormno visokim številom 1369 nezaključenih procesov (pendenti) s 4428 obtoženimi bilo kar 424 procesov proti 3538 obtoženim, ki so bili sodišču nedosegljivi, 215 obtoženih je bilo v postopku za preklic kazni, 252 že v še ne zaključeni razpravi, 273 je bilo neznanih storilcev, tako da je bilo, kot je poudaril poročevalec, pravega sodnega zaostanka le 330 procesov s 423 obtoženci.

Glavnino dokumentov v tem delu pa predstavljajo sodbe in zapisniki o izvršitvi kazni (ustrelitvi), kraju in načinu pokopa ter korespondenca nastala zaradi težav pri izvajanju usmrtitev.

Druga tematika s pripadajočo skupino virov zadeva uvedbo *talskega sistema in usmrčitve talcev*. Poudariti velja, da je bilo jemanje talcev po vojnem pravu tedaj še v okviru dopuščene, medtem ko so menda med obema vojnoma potekale pravniške diskusije na mednarodni ravni, ali je dovoljeno talce tudi usmrtiti, oziroma, da bi jemanje talcev odpravili (Ivan Tomšič: *Vojno in nevtralnostno pravo*. Ljubljana 1941, str. 43, 76-77). Ukrep jemanja in usmrčevanja talcev so uvedle italijanske oblasti spomladi 1942 na predlog poveljnika 2. armade generala Maria Roatte; bil je eden od povračilnih ukrepov in hkrati ukrep za zaustavitev napadov na oficirje in vojake ter likvidacij nasprotnikov narodnoosvobodilnega gibanja. Jemale so jih izmed osumljenih zaprtih pristašev odporiškega gibanja; v posameznih primerih je šlo za precej improvizacije in prostega razlaganja načela. Pri predlaganju talcev sta enakovredno delovali policija in vojska, o vsem ostalem (povod, čas in kraj usmrčitve, izbira usmrčencev) pa je v skladu s pooblastilom vojski za obrambo javnega reda in miru odločal štab XI. armadnega zbora. Načeloma, vendar v praksi zelo nedosledno, naj bi usmrtili talca za vsako dejanje upornikov, ki je povzročilo smrtno žrtev med oboroženimi osebami ali tudi lojalnimi Slovenci, če v 48 urah ne bi odkrili krivcev. Usmrčitve so bile javno oznanjene skupaj s povodom zanje, vendar pa žrtve poimensko niso bile navedene. Kar 120 od 146 usmrčenih talcev je fašistična milica, ki je bila določena za eksekucije, usmrtila v Ljubljani, 96 na strelišču ob Dolenjski cesti in v gramozni jami pri Tomačevem; preostale so ustrelili na krajih dejanj, zaradi katerih so bili usmrčeni; med slednje je treba šteti tudi 24 usmrčenih talcev po atentatu na bivšega bana dr. Marka Natlačena, ki so bili usmrčeni pred njegovo vilo na Poljanah v Ljubljani. Med usmrčenimi talci ni bilo žensk. Najpogosteje je italijanski okupator ukrep streljanja talcev uporabljal maja in junija 1942, ko jih je usmrtil kar 83. Jeseni 1942 so začeli talski sistem uporabljati bolj za zastraševanje; poskušali so med talci, izbranimi izmed ljubljanskih intelektualcev in sploh uglednih, imovitih ljudi, zbuditi njihov protikomunistični angažma (posegi generala Montagne, 'Robottijevi talci'), vendar je z upadom likvidacij narodnoosvobodilnega gibanja prenehalo po 28. januarju 1943, ko je bila usmrčena zadnja skupina, tudi streljanje talcev, čeprav so predpisi, na podlagi katerih je talstvo bilo uvedeno, ostali v veljavi.

To tematiko zastopa v zbirki virov 59 dokumentov. Med njimi so dokumenti, ki kažejo postopno oblikovanje ukrepa, od prve pomisli na talstvo 4. septembra 1941 do izdaje odloka o usmrčitvah talcev 24. aprila 1942, dokumenti, ki govorijo o sestavljanju spiskov ljudi namenjenih talstvu (od srede aprila 1942; dok. 16, do seznamov 'Robottijevih talcev'; dok. 55). Najbolj zgovorni so seveda dokumenti in fotografije, ki govorijo o streljanju posameznih skupin talcev. Avtor se je potrudil pokazati tudi na probleme, ki jih je rojevalo tovrstno nasilje, od vprašanja, ali je talce mogoče pokopati z običajnim cerkvenim pogrebom (dok. 47, 49), ali posredovanje generalnega vikarja ljubljanske škofije Ignacija Nadraha, da italijanske oblasti ne bi izvajale ukrepa streljanja talcev zaradi usmrčitve duhovnika dr. Lamberta Ehrlicha in Viktorja Rojica (dok. 37). Tematiko zaključuje še seznam vseh ustreljenih talcev, urejen po 22 skupinah, kakor so bile po kronološkem redu usmrčene.

Tretji del zbirke se ukvarja s problematiko izvensodno *usmrčenih med vojaškimi operacijami* v ljubljanski pokrajini; največ jih je bilo med veliko italijansko ofenzivo med julijem in novembrom 1942. Če je avtor v prejšnjih dveh

delih predvsem sistematiziral že znano in proučevano problematiko, pa gre v tem delu za do sedaj deloma vsebinsko, predvsem pa kvantitativno povsem nove podatke. Usmrtitve zajetih pripadnikov partizanskih enot in moškega civilnega prebivalstva so navajala vsa dela, ki so se pečala z vprašanji italijanske okupacije v Ljubljanski pokrajini, to pot pa je avtor tudi zelo podrobno (s seznamom vseh, ki jih je mogoče iz virov ugotoviti) to početje italijanske vojske tudi sistematiziral in časovno umestil. Dosedanjo previdno oceno o 1500 usmrčenih med ofenzivo je avtor utrdil s števkami: vsaj 1569 usmrčenih oseb, od katerih je bilo 1432 usmrčenih v letu 1942, v sami ofenzivi pa vsaj 1132 oseb, kar pomeni, da bo treba ocene nekoliko spremeniti, celo glede na sumarni pregled poveljnika XI. armadnega zbora po koncu ofenzive (847 ujetih in ustreljenih partizanov, 1627, ki se jih je vdalo z orožjem v rokah - večino slednjih bi glede na navodila enote usmrtili; Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem, str. 344). Časovna porazdeljenost usmrčenih dobro ilustrira razlike v trdoti postopanja zoper prebivalstvo, gotovo pa tudi razlike v intenzivnosti odporiškega gibanja.

V letu 1941 je tako zabeleženih le 21, povečini posamičnih usmrtitev, precej med njimi je naključnih usmrtitev zaradi prevelike zavzetosti oziroma živčnosti vojakov. Tudi med dokumenti jih je iz obdobja do marca 1942 le nekaj.

Pravi preobrat je nastopil z izdajo splošnega navodila o ravnanju enot II. armade na jugoslovanskih tleh, znano okrožnico 3C, ki je določila drakonsko postopanje proti moškemu prebivalstvu v "operacijskih conah". Okrožnica je sicer že dolgo vsaj deloma objavljena (Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilnem boju jugoslovanskih narodov, knjiga VI/2, dok. 145), dr. Ferenc pa je tu objavil še mnogo bolj jasno navodilo o ravnanju z ujetimi, ki je bilo izrecno le interna pojasnitev (dok. 8) "ujete z orožjem v rokah in osebe iz odstavka a) 1 dodatka 1. okrožnice 3 C bodo takoj na mestu ustreljeni; izjeme bodo ranjeni, moški mlajši od 18 let in ženske, ki naj bodo predani pristojnemu vojaškemu sodišču". Na tej osnovi so se začele množiti usmrtitve tudi civilnega prebivalstva; prva množičnejša je bila ustrelitev 14 moških pri Srednji vasi pri Polhovem gradcu 12. maja 1942 kot maščevanje za neverjeten poraz polkovne kolone na cesti med Dobrovo in Polhovim gradcem. Te usmrtitve je Ferenc ilustriral z odlomkom že objavljenega dnevnika vojaškega kaplana Pietra Brignolija (Santa mesa per i miei fucilati : Le spietate rappresaglie italiane contro i partigiani in Croazia dal diario di un cappellano, Milano 1973; Maša za moje ustreljene : Iz dnevnika vojaškega kaplana, Gorica 1995); enako je njegove zapiske uporabil tudi za obdobje med veliko italijansko ofenzivo od 16. julija do 4. septembra 1942.

Impresivna so poročila okrajnega komisarja v Logatcu Rosina o početu vojske med 'čiščenjem' območja Blok med ofenzivo (dok. 21-23, 26). Ta sam ugotavlja, da "med 300 do 400 ustreljenimi pripada največ 30 % pripadnikom band ali njihovim podpornikom", vse ostalo je bilo "mirno civilno prebivalstvo".

Spet drugačni, že nadrealistični, so trije dokumenti iz februarja 1943 (dok. 35-37), v katerih razglabljajo v diviziji Isonzo o protislovju med navodilom o takojšnji usmrtitvi ujetnikov in obljubljenimi nagradami za ujete žive pripadnike partizanskih enot; problem so rešili z navodilom, da je takojšnjo ustrelitev ujetih treba izvesti, poveljnik enote pa naj s svojim podpisom potrdi, da so bili živi ujeti, s čimer je enota dobila pravico do premije.

Marca 1943 so vojaške oblasti odsvetovale uporabljati izraza ustreljen (fucilato, passato per le armi) v občevanju s civilnimi oblastmi; poročale naj bi le, da so bili ubiti v spopadu (e rimasto ucciso in un scontro), kar najbrž kaže na razhajanja glede okupacijske politike s civilnimi oblastmi, morda pa tudi na brisanje sledov (dok. 39, 40-41).

Kot rečeno, je avtor dodal k 51 objavljenim dokumentom v tem delu še dve obširni prilogi:

- izvlečke iz dnevniških zapiskov armadnega zbora med ofenzivo, ki se nanašajo na usmrtitve ujetih partizanov oziroma njihovih simpatizerjev. Navedeni so v kronološkem redu, po "velikih enotah", najprej divizija alpskih lovcev (Cacciatori delle Alpi), nato divizija sardinskih grenadirjev, divizija Isonzo, divizija Macerata, bojna skupina Montagna, bojna skupina 21. april, skupine obmejne vojske, manevrska skupina 11. armadnega korpusa. Vse pa kaže, da so posamezne bojne enote postopale precej enotno, saj so razlike med usmrtitvami posameznih divizij in sorodnih enot le kvantitativne; te pa so izvirale predvsem iz njihovih različnih bojnih situacij med operacijo.

- Druga obsežna priloga je kombinacija odlomkov iz že omenjenega dnevnika Pietra Brignolija in operativnega dnevnika 2. polka divizije Granatieri di Sardegna (avtor je podobno analizo objavil v PNZ 1996, št. 1-2), dopolnjuje pa jo fotografska dokumentacija 1. polka omenjene divizije o usmrtitvah prebivalstva in ujetih partizanov julija 1942 v Novi vasi na Blokah.

S stališča, kaj je prinesla novega zgodovinopisju, pričujočo zbirko virov ocenjujem izrazito pozitivno, saj je avtor v njej zbral dokumentacijo, ki je bila v dobršnem delu dostopna v domačih arhivih, vendar pa prvič zbrana na enem mestu. S tem je na znanstveni ravni osvetljeno še nekaj oblik okupatorjevega nasilja, ki so tudi kvantificirane, in nakazana sovplivanja okupacijske oblasti in narodnoosvobodilnega gibanja. Posebej pa poudarjam pomen koncizno izdelanega, z vsemi dosegljivimi in dodatno zbranimi podatki opremljenega seznama žrtev vseh treh tu obravnavanih oblik nasilja. Zbirka virov nam omogoča nazorno razbrati tako načelne usmeritve kot tudi posledice take okupacijske politike italijanskega okupatorja, ki (neupravičeno?) velja za mehkejšo kot nemška. Objavljena dokumentacija najvišjih okupacijskih organov kaže, da ni mogoče upoštevati teze, da je šlo za divjaštvo posameznikov v vojni, pač pa za sistem nasilja, za katerega je bila odgovorna država, Kraljevina Italija, in seveda posamezni pripadniki njenih rednih oboroženih sil, policije in zasedbenega uradništva, ki so v njej sodelovali kot naredbodajalci ali izvršitelji. V tem pa prehaja pomen objavljene študije iz pomena za historiografijo v širši, tudi državnopolitični pomen; saj dokumentirano in nazorno opozarja tudi tiste, ki terjajo odgovornost Republike Slovenije za dejanja njene predhodnice (Jugoslavije, celo odporniškega gibanja), na dejanja, ki bremenijo tudi predhodnico današnje Republike Italije.

Damijan Guštin